

A babonák geneológiája és a kulturális transzfer (Brukenthal Mihály 1789-es ankétja)*

A babonák vagy másképpen a néphiedelmek geneológiájával foglalkozni sziszifuszi vállalkozás. Ugyanakkor az egész egy mondatban is elintézhető: a babonák geneológiája maga a kulturális transzfer. De ez a rövid mondat széles körökben azonnal zsigeri ellenállást válthat ki. Ingoványos a folklór értelmiségi recepciójának szellemi és szellemtelen tája. A folklór termékeinek ápolása több munkát követel, mint első látásra gondolnánk. Bartók Béla élete végéig csiszolta román kolinda-gyűjtését, amelyet németül és angolul is kiadtak. Egy-egy elírás még így is maradt bennük. Jellemző, hogy az 1930-as évek végének nagyszabású összefoglaló művének, a „Románia Enciklopédiájá”-nak népi kultúrával foglalkozó kötete, az ötödik nem készült el. Történeti, gazdasági, politikai, társadalmi jelenségeket könnyebb leírni, e téren könnyebb koherens elméleteket felállítani, mint a néphiedelmek világában eligazodni. És talán bénít az is, hogy az olvasóközönség nagy része mítoszokat vár, koherens mitológiák bemutatását. De nemcsak a mítoszok gyárosai és megszállottjai állnak lesben, hanem a tudósok is. A kritikai szellem is bénít. Henri H. Stahl, a román falu történeti szociológiájának monográfusa, akinek „falutörténete” angolul, franciául és olaszul is megjelent, keserűen vallotta meg, hogy a népi kultúráról nem tudott alaposabb munkát készíteni, viszont Lucian Blaga és Mircea Eliade mitologizálását megsemmisítő kritikával illette.¹ Amikor 1985-ben nála jártam, és felvettem idevágó tanulmányának magyarra való fordításának lehetőségét, nevetve háritotta el: „a szennyes maradjon a családban”, és „a családban” még ma is többé-kevésbé bölcsen elhallgatják kritikai esszéit. És nemcsak azért, mert Stahl bálványokat döntött, hanem azért is, mert kényelmetlen a szkepszise. Mert miközben újra és újra megírják a román népi mitológiát, Stahl azt is megírja, hogy erről mit tudunk. Többször is idézte az ortodoxizáló irodalmi irányzat vezérének, Nichifor Crainicnak ama sejtelmes megjegyzését, hogy a román kereszténységben „a pogány hiedelmek másvilági lényei kóborolnak”. Azt viszont egyértelműen leszögezte, hogy nem tudjuk, milyen archaikus alaprétegből kerülnek elő. „Nem tudjuk, milyen mértékben leljük fel valamiféle prehistorikus civilizáció nyomait, a dákét, a rómaiét, a keleti hiedelmekét, nem tudjuk, hogy ki és milyen formában hirdette a kereszténységet, mit őrzünk a szlávoktól, akikkel hajdan együtt éltünk, és azt sem tudjuk, hogy mit kaptunk az ázsiai lovas népektől, akiknek sokáig uralma alatt voltunk.”² Stahl nem tagadta a folklór feltárását célzó erőfeszítések jelentőségét, de fájlalta a módszeres forrásközlés és a terepmunka elmaradását.³ De kár keseregni, minden tudománytörténet egyben kudarc-történet is, az ismeretlen mindig vonzóbb, mint az, amit megismerünk vagy megismerni vélünk. És minden kudarc egyben eredményt is hoz. Példa erre Brukenthal Mihály babona-ankétja.

1789 tavaszán Brukenthal Mihály, a fogarasi kerület biztosa mintegy húsz lelkészhez⁴ intézett körlevelet, amelyben azokra a kérdéseire kért választ, hogy milyen babonás szokások, rítusok élnek a nép körében. Három száz evangélikus, három magyar református, egy magyar unitárius és egy görög katolikus román lelkész be is számolt tapasztalatairól.

A szakirodalom eddig is tudott valamit a vállalkozásról, ám – tévesen – azt hitték, hogy az ankétot II. József rendelte el, és az anyagot Bécsben őrzik.⁵ Pedig az egyik választ már az 1850-es években közölték Brassóban,⁶ s az egyik pap, Michael Binder jelentését már ek-

kortájt használta egy etnográfus,⁷ aztán a német nyelvű felkérő körlevélből is közlésre került egy példány.⁸ Az anyag egésze a szabadkőműves Joseph Karl Eder abbéhoz került, valószínűleg azért, mert Brukenthal Mihály, mint szabadkőműves a szabadkőművesben jobban bízott. És aztán Eder a szabadkőműves Széchenyi Ferencnek adta el sok más kéziratával.

Az ankét anyaga szórakoztató olvasmány, hiszen ebben olykor magunkra is, saját világnkra ismerhetünk, de egyben sok kérdést vet fel. Kérdéseink, amelyekre a feltárt anyag valamiféle választ adhat, a következők: hogyan született az ankét ötlete, milyen mértékben és mélységben tudtak a kérdőívre válaszoló papok a népi hiedelemvilágba behatolni, és miként ítélték meg a nép hiedelemvilágát? Mit tudhatunk meg ezek alapján arról, miként alakult a felvilágosodás és a babonáság viszonya az erdélyi terepen?

Az egész vállalkozás a felvilágosodás terméke. A felvilágosodás fő ellenségének tekintette a babonát, a felvilágosodás hívei babonának tartották a tételes vallásokat is. A szabadkőműves páholyokban, mint a felvilágosodás templomaiban állandó téma volt a babona. A nagyszabású páholyban babonaellenes himnuszt is énekeltek. Ez a légkör mindenképpen hathatott Brukenthal Mihályra. Az is, hogy Németországban egész sor babonairtó könyv jelent meg, amelyek egyben valóságos babona-antológiák is voltak. Ugyanekkor Galíciában a kerületi biztosoknak hivatali kötelességből is gyűjtetniük kellett a babonákat, még hozzá terjedelmes úrlapok rovatait kellett kitölteni. Erdélyben és Magyarországon ezzel nem terheltek a biztos hivatalt, talán azért, mert úgy vélték Bécsben, hogy az új intézménynek még nem lehet elég gyakorlata, vagy talán azért is, mert a hatalom óvakodott a néphiedelmek bolygatásától, ugyanis okkal tarthatnak paraszti nyugtalanságtól, és erre éppen az 1784-es Horea-felkelés szolgált riasztó példaként. Még Bajorországban is. Itt ugyanis kitört az úgynevezett boszorkányháború, amely egyszerűen arról szólt, hogy vannak-e ördöggel szövetező boszorkányok vagy sem. Az egyik boszorkányokban hívő pap idézte is azt a nótát, amely szerint a felvilágosodás pestist hoz és háborút, továbbá Horea porontyát (*Horia ʼ Brut*) nemzi.⁹ Kétségtelen, az, hogy amiként II. József a felvilágosodás jegyében eljár, hozzájárult a felkelés kirobbantásához, hiszen parasztvédő politikájával olyan reményeket keltett, hogy az ő képzelt akaratával lehetett legitimálni és mozgósítani a parasztságot a megyei nemesség ellen. Brukenthal Mihály, mint guberniumi biztos és Hunyad-megye adminisztrátora tudta ezt, maga is részt vett a felkelés letörésében. A gyors katonai akció híve volt, de helytelenítette a tömeges nemesi felkelést, a parasztok kíméletére intette a nemeseket, miközben azt is javasolta, hogy kerékre rögzítve tegyenek közszemlére paraszti tetemeket, és tudva, hogy a mócok mennyire kényesek a copfjukra, azt tanácsolta a megyei hatóságoknak, hogy vágassák le a bűnösök copfját.¹⁰ Helytelenítette azt is, hogy a katonai vezetők minden felső meghatalmazás nélkül tárgyalásokba bocsátkozzanak a felkelőkkel, mert ezzel csak azok elszántságát erősítik. Ő maga pedig azon fáradozott, hogy olyanokat találjon, akik jutalom fejében elfogják és kiadják a felkelés vezetőit. Egyébként elsősorban Gedeon Nichitici görögkeleti ortodox püspökkel együtt próbálta lecsendesíteni a kedélyeket. Ha kellett, románul szólt a néphez. És nem is eredmény nélkül. A császár királyi biztosként Jankovich Antalt küldte ki a felkelés felszámolásának, egyben a szervezkedő nemesség féken tartásának irányítására. A korábbi taktika is bevált, a felkelés vezetőit pénzjutalom ellenében kiadták a katonaságnak. Brukenthal Mihály maga jutalmazta meg azokat, akik kiszolgáltatták a parasztzvezéreket. Ezeket aztán Jankovich parancsára vasra verve nyilvánosan körbehordozták, hogy a nép lássa, és ne szülessen újabb legenda Horea és a császár jó viszonyáról. Brukenthal ellenezte a mutatványt, értelmetlennek tartotta. Jankovich viszont kizárta őt Horea és társai kihallgatásának eljárásából, és ezt a császár is helyeselte. A császár utasításainak megfelelően a felkelés vezetőit nyilvánosan kerékbe törték, de úgy, hogy a látványra parasztok ezreit is kirendelték. Ezután Jankovich távozott, Brukenthal lépett a

helyébe.¹¹ Nem kétséges, hogy a megyei tisztek ismerték a népi gondolkodás egyes elemeit, az viszont egyedülálló, ahogy Brukenthal ezekről is jelentett. 1785-ben jelezte, hogy a kivégzett ember tetemét azért lopják el, mert él a babona, főleg a kocsisok körében, hogy ha valamelyik testrészét, főleg a kezét a kerítésre teszik, a lovak maguktól megtisztulnak.¹² És ezért szerezték meg – ugyancsak Brukenthal Mihály szerint – az 1784-es felkelés egyik vezére, Crișan földi maradványait, méghozzá arról a kerékről,¹³ amelyre az egyébként már a börtönben öngyilkos felkelő tetemét elrettentő példaként közszemlére tették, míg a másik két vezetőt, Horeát és Cloșcát a Gyulafehérvárra berendelt parasztok előtt kerékbe törték, majd felnégyelték őket, és testrészeitek körbehordozták a felkelés színhelyein.

Elképzelhető, hogy Brukenthal nemcsak a maga közigazgatási gyakorlatában akarta a babonákról való ismereteit kamatoztatni, hanem maga is babonairtó könyvet akart készíttetni. Körlevelében azt kérte ugyanis a címzettektől, hogy a vámpirokról, kíséretetekről, a visszajáró lelkekről és azok tevékenységéről mindent írjanak meg neki: „minden tartózkodás nélkül szabadosan, és mezítelen felfedezett szívvel közölje, annyival is inkább, hogy sokkal esméretesebbek előttem az emberi gyarlóságok, mintsem hogy mind azok közönségesen még a legnevetesebb költemények által is, valamint az magok méltó érdemeikből és tekintetükből én előttem el vesztethetnék, és ha ezen egybe szedett tapasztalásoknak megtudása által is nem az ő károkra igyekezem, sőt inkább az egész Közönségnek javára igyekezem munkálódni”. Érdekes módon a közjő illetén való említése kimaradt a német nyelvű, ugyancsak általa papírra vetett felszólításból. Valószínűleg kifejejtette. Amikor 1789-ben belépett a nagyszabeni páholyba, felvételi kérelmében hangsúlyozta, hogy „egy olyan társaság, amelynek fő tevékenysége az emberek javának előmozdítása, minden helyesen gondolkodó embert arra ösztönöz, hogy ennek a társaságnak a tagja legyen”.¹⁴ És ebben a szellemben készített javaslatot a liturgia korszerűsítésére, valamint arra, hogy az iskolák miként javíthatnák az erkölcsöket. Az imák rövidítésének szükségességét hangsúlyozta és azt, hogy töröljék belőlük „a misztikus és keleti kifejezéseket”, továbbá a bűnbánó imák, a megbotránkozató szokások kiiktatását javasolta. Szóvá tette, hogy az egyházi énekek ízléstelenek, és ellentmondanak a józan észnek.¹⁵ A nevelés célját abban látta, hogy a gyermekek, ha felnőnek, becsületes keresztények és szorgos világgpolgárok legyenek.¹⁶

A közjő említésére minden oka megvolt. 1782-ben tüzes lapáttal halálra kínoztak egy zoványi öregasszonyt, mert valakinek születése óta meglévő betegségét nem tudta meggyógyítani, sőt a betegség súlyosbodása miatt rontással vádolták.¹⁷ Jellemző, hogy Bánffy Farkas, a császár egyik erdélyi bizalmasa, a majdani gubernátor György testvére éppen ennek a gaztettnek a láttán, nagyfalusi birtokán már felkelést vizionált: „Ez a vidék, kivált a magyarság, nagyon törekedik a földes uraság ellen, csak egy Dosa György találtatnék, azt tartom, semmi conscientiát nem csinálnának a nemességnek kipusztításából, egyébként is felettébb elharapózott közöttök a gonoszság” – mint a zoványi példa mutatta.¹⁸ 1790-ben már megjelent az a németből magyarra fordított és hazai viszonyokra is alkalmazott, „csak a parasztoknak íródott” könyv, amelyben a boszorkány-hiedelmeket már nevetés tárgyaként mutatták be, és egyértelműen leszögezték, hogy immár a boszorkánysággal rágalmazót, és nem a „boszorkányt” büntetik.¹⁹ Vajon azért nem lett semmi Brukenthal vállalkozásából, mert okafogyottá vált? Aligha. Brukenthal Mihályt 1790-ben száz comessé választották, és ilyen minőségben már nem írhatott babonairtó könyvet. És talán nemcsak hivatali méltósága miatt, hanem főleg azért nem, mert a francia forradalom radikalizálódásával párhuzamosan elhatalmasodott a rendek és a bürokratikus abszolutizmus reakciója. A léghöz megváltozott. Bécsből a népoktatás lendületét is visszafogták, bár nem annyira, mint azt a babonaellenes harc egyik főmatadora, Voltaire célszerűnek

tartotta, amikor úgy nyilatkozott, hogy jobb, ha a parasztokat nem tanítják meg olvasni, mert földet kell művelniük.²⁰ Bécsben nem akartak ideológiai vitákat, amelyeket babonairtó könyvek kiválthattak volna, csak gazdasági jobbítást szorgalmazó népkönyveket engedtek megjelenni. Nem engedélyeztek román néplapot. 1791-ben Aranka György az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tervezetében viszont még módszeres babonagyűjtést helyezett kilátásba: „A berlini szép holnapos írásocskában láttam egy próbácskáját annak, hogy azon társaságnak egyik tagja megpróbálta a nép között való babonáságokat felszámolni. Azt tartom, nem rossz szolgálatot tenne hazájának ez a társaság Erdélyben is, ha a parasztok és köznép között lévő babonáságokat bár csak egybeszedné is; annál inkább, ha azokat nevetségessé tudná tenni részenként és apró darabocskákban. Ha ezek a darabocskák magokat kedveltetni tudnák, az olvasó közönséges kezébe jutván, és ezt vagy ennek némely részét megjobbítván, annak a jobbulásnak haszna ezekről majd azokra is kiterjedne, akik életek, az állapotjuk vagy sorsok által attól a szerencsétől megfosztattanak, hogy az élet terheit és viszontagságait a könyvek olvasása gyönyörűségével változtathassák. Mert a közönség mind az erkölcsbe, mind az igyekezetbe a hangot mindenkor a felsőbbektől veszi.”²¹ A szép tervből nem lett semmi. 1793-ban a cinkotai tudós szlovák lelkész, Juraj Ribay kidolgozta a magyarországi szlovák-cseh tudományos társaság tervezetét, amelyben „a nemzet erkölcsi jelleme” mellett tanulmányozni kellett volna „az erkölcsöket és szokásokat, sőt a babonákat és előítéleteket, amelyek különösképpen a születéssel, az esküvőkkel, a halállal és a temetésekkel kapcsolatosak”.²² Ez a szándék sem hozott több eredményt, mint az Arankáé. Gheorghe Şincai viszont, aki II. József alatt tanfelügyelőként tevékenykedett és körútjai alkalmával alaposabban megismerkedhetett a néphiedelmekkel, miután elkerült Erdélyből, 1804–1808 táján lefordított egy német babonairtó könyvet, és ezt itt-ott saját tapasztalataival is kiegészítette.²³ Könyvét már nem tudta kiadni. Van, aki úgy véli, hogy miután Şincai fordításból dolgozott, az értelmiségiek saját értékrendszerükbe zárkóztak, és nem is próbálták közelebből megismerni a paraszti mentalitást.²⁴ Emellett szól az is, hogy úgy tűnik, Eder sem nagyon forgatta a Brukenthal-féle ankét anyagát, mert amikor nagy művében a babonák ellen szólt, Rousseau-t és Diderot-t idézte, de csak nevük a kezdetűjét tüntette fel a cenzúra miatt.²⁵ Márpedig sok érdekes mozzanatot találhatott volna, de lehet, hogy mint katolikus pap, a gyóntatások során, annyi mindent hallott, hogy talán semmi újat nem tudott volna meg Brukenthal-féle ankét anyagából. Sőt, lehet, hogy ezt nem is olvasta. Amikor saját kéziratának katalógusát összeállította, a Brukenthal-féle babona-ankétot, amelyet ő is tévesen II. József parancsának tudott be – Lueder munkájára hivatkozva²⁶ –, a statisztikai művek közé sorolta. A luederi műnek azon az oldalán, amelyre Eder utalt, a középkori barbárság, önkény és sötétség ecsetelését találjuk, a következő oldalon pedig a felvilágosodás sötétségoszlató hatásának dicsérete áll.²⁷

Az anyagból kiderül, hogy lelkészeink a középkori barbársággal, önkénnyel és sötétséggel találták magukat szembe, de ezt éppen a nép testesítette meg. Şincai megtehetette, hogy megtagadja apja végakarátát, és ne bűnbocsátó cédulával temessék el, mondván, „Isten kegyelmét nem lehet pénzen megváltani”.²⁸ Ez a teológiai vita a családban maradt. De egy papnak a hívekkel csínján kellett bánni. Ha babonás szokásaikra támadt, egy életre megromlott a viszonyuk. Valóban, a felvilágosodás eszmevilágában is élő lelkészek nem igyekeztek feltárni a babonák motivációját. Maguk a hívek is elzárkóztak, ha látták, hogy olyanok akarják megismerni hiedelmeiket, akik nem osztják azokat. És ezeket egyik vallásos felekezet sem osztotta, és minél fogékonyabb volt egy lelkész a felvilágosodás értékei iránt, annál inkább lenézte azt, amit babonának tartott. De ez a modern folkloristákra is érvényes. Stahl fel is panaszkolta, hogy senki sem vette a fáradságot a ráolvasá-

sokban kifejezésre jutó népi mágia értő tanulmányozására. Márpedig: „Nagyon meglepő, ám biztos, hogy a mi öreganyóink praktikáiban az ember egész sor technikát talál, még »pszichoanalitikusat« is, nemcsak gyakorlati gyógyászatit, amelyeket még nem tanulmányoztak; a folkloristák, mint a tudományos kutatók is a varázslási eljárásokban csak az értéktelen »babonákat« láttak, anélkül hogy felismerték volna a ráolvasók hiedelmeiben és praktikáiban a pozitív ismeretek magvát.”²⁹ Valójában mágiák állottak egymással szemben. A vallások a nép ellenmágiájával, emellett a felvilágosodás mágiája minden más mágiával, és ez így van a mai napig, például a gyógyszerelés és a sebészkezelés mágiája az öngyógyításával szemben. A mágiák zajos vagy csendes háborúját konkrét emberek vívják, és az ő konkrét tapasztalataik elemzésével alakítjuk ki a tudományos sémákat és általánosságokat. Az egyéni jelenség viszont mindig érdekesebb, mint az általánosítás, ami személyes mindig érdekesebb annál, ami személytelen.

Ankétünk nyolc jelentése közül a két református lelkészé a legszemélyesebb, és ők is küldték be jelentéseiket a leghamarabb. Mintha valamiféle gyónási kényszer hajtotta volna őket. És nyilván ez is történt. Nem véletlenül, hiszen a reformátusok nem gyónnak, viszont emlékirataik gyónásnak is beillenek. „A kálvini reformáció – írja Makkai László –, s még inkább annak puritán továbbfejlesztése az egyedül valóságosan cselekvő Istenről szóló tanítással a sátánt szubjektivizálta, kimondatlanul is az emberi gyöngeséggel, pontosabban a gyöngeséget (teológiai nyelven az eredendő bűnt, azaz a jóra való képtelenséget) szülő tudatlansággal azonosította, s ezzel a sátán helyett az istennek immár nem antagonistikus ellentétpárjává. A sátán elleni harc így lényegében a tudatlanság elleni harc; a puritán gyakorlatban az alaptalan félelmek felszínre hozása, leleplezése és legyőzése, a pszichoanalízis ősfarmája.”³⁰ 1789-ben már túl vagyunk a puritanizmus virágkorán, a protestáns hagyományból Nyugaton már nő ki a romantika, de nálunk még aktuális a tudatlanság elleni harc. Könnyen elképzelhető, hogy milyen megrázkódtatás lehetett annak, aki Hollandiában fejezte be tanulmányait a hazai falusi valósággal való szembesülés. Konkrétan: Köpeczi Bodos Sámuelnak Franekéra után a kőhalomszéki Kóbor – és Dombos, ahol részeges apósa lelkészkedett. Kóbor népe nem szerette, mert nem osztotta a boszorkány- és ördöghiedelmeket. Elődjét már inkább, mert – mint Brukenhálnak írta – „több hitelt adott a bábák beszédjeinek, mint az értelemmel ékes bölcsek erősítésének, a régi szennyes hagyománynak, mint a jelenvaló világos tapasztalásnak”. Ezért még pénzért sem tudott elegendő információhoz jutni. Legjobb forrása talán éppen apósa lett. Szórakozott is rajta és az ördögön is, és amit jelentett, jelzi, hogy – miként Trevor-Roper írta – „Nagy Károly és Kálmán [magyar király] törvényei feledésbe merültek”.³¹ Így aztán Kóboron és Domboson „a fekete ló, kecske, macska, kutya, ha éjjel valaki előtt megforduland, az is mind kísértet, valamelyik aféle képben jelent meg az ördög, ki magát minden formára elváltoztathatja. Minden efélék megfordultak a közelebb említett alkalmatossággal, az ipam udvarán, ki nem szégyenlette fia felől azt erősíteni, hogy az ördögök gyötrik, mert nagy hánykódásban vagyon. De valljon nem szégyenli-é az ördög, hogy olyan ostoba léleknek tartatik, mint aki eféle rettegetésekkel akarna magához édesíteni valakit, és megcsalni? Nem ezt követte Éva anyánk körül; nem így bánt Jézussal a pusztában. Szépen sípol a madarász, hogy madarat foghasson: mely szerint okosabb költeményt koholt az, aki azt hagyta emlékezetben, hogy az ördög sípóssá adván, sziréni nótával csalta volna ki a hámelensi templomból a gyermekeket, és mind addig csalogatta, míg Erdélybe érkeztek.”³² Csakhogy az apóst nem lehetett büntetlenül kinevetni: „Legközelebből talán rajtom történt az, hogy midőn mosolyognám az ipomnak, különben tudós és nagy verselő embernek, a boszorkányokról, lüdercekről, hopp hírvél való járásról, a megkantározósról, sat, buzgón folytatott beszédeit, mert nem tartottam méltóknak, rájok vagy ellenek szólani, atheus nevet vettem, és úgy meg jegyez-

tettem magamot, hogy nem átalotta légyen a községet felőlem való azon balítéletre bírni, mint aki nem igaz tudományt, új vallást, tanítanék, melyet, aki hiszen mind bolond, mert aki a boszorkányokat nem hiszi, nincsen annak igaz hite, sem vallása.” És ez majdnem Köpeczi állásába került. Meghasonlott a falu hangadóival, majdnem elüldözték, amíg a gubernium nem helyezte kilátásba, hogy katonaságot küld, „ha meg nem szűnnek a lármával”.

Baló Bálint, fogarasi lelkész, atyafiságos barátságot tartott Köpeczivel, de tőle eltérően megőrizte jó kedélyét, Franekerában és Fogarason is jól szórakozott, a babonás eseteken, bár azért el-elcsodálkozott azon, mi minden lehetséges a megvilágosodás korában. Kicsit túlzásba is vitte, mert még Medárd napját is babonának tartotta. Ugyanakkor ő maga is hitt az ördögben, de nem úgy, mint egyszerű hívei: „Kicsoda nem látná már azt? hogy az ilyen holtak lelkeinek megjelenései, (:amint ezt ha most a volna dolgunk, könnyen meg lehetne mutatnunk:) csupán csak, az ördögnek csalárdságai, s megjátszódtatásai; aki is, emberi formát, ábrázatot, magaviselést, és szókat, szokott magára felöltözni; mikor másokat, meg akar játszódtatni; és el akar csábítani, amiképpen ezen dolgot, az ily megjelent lelkeknek cselekedeteik is, nyilvánosságossá tészik; mert ezek, vagy el akarják az embereket csalárdul hitetni, vagy pedig, más módon is az élőknek terhekre, és alkalmatlanságokra vagynak: és ez, az ördögnek mindenkori szándéka, és igyekezete, aki minden úton s módon arra törekedik, hogy az embereket, akárhogy, és akár mint lehessen is elcsalja, és maga hálójába kerítse.” Az viszont már a modern és posztmodern lehallgatási technikák és a lehallgatástól való félelmek előképe, hogy az ördög elhitheti a boszorkányokkal, azok meg másokkal a távolsági lehallgatás képességét: „Az ilyen (:illúziói:) család megjátszódtatásai közé tartozik még az-is a boszorkányosoknak, midőn ők, azt hitetik el magokkal, hogy ők a Szent Gellért hegyire repülnek; messze országokra járnak, az embereknek gondolataikat tudják, beszédeiket nagy távolságra is, meghallják, sat, ahonnan a boszorkányoktól féltő emberek, nem is igen merészelnek, a boszorkányok ellen, valamit vagy gondolni; vagy beszélni, vagy annál-is inkább cselekedni, nehogy azokat magokra haragítsák, és azok osztán őket az ő varázslásokkal s boszorkányságokkal, vagy személyekben, vagy gyermekeikben, vagy marhájukban, vagy pedig, valami egyéb javaikban, megrontsák, és megkárosítsák.”

A babona-ankétban részt vevő szász evangélikus papokról keveset vagy semmit sem tudunk. Az akkor sárkányi Johann Samuel Barbenius és a segesvári Johann Gottfried Schenker még benne van a szász írói lexikonban, de a kací Jacob Bayer és a szászkeresztúri Michael Binder nem. Érdekes, hogy a szász papok jelentéseiben viszonylag kevés a közvetlen tapasztalat, márpedig még a százszok erdélyi megtelepedése is népszerű babonaként terjedt. A hamelni patkányfogó története ugyanis igen előkelő helyet foglalt el a 17–18. századi horror-mesevilágban. Ő, a híres patkányfogó volt az, aki Hameln városát úgy szabadította meg a patkányoktól, hogy bűvös sípjával a folyóba csalta őket, amelybe belefutottak, csakhogy a város megtagadta az előre kialakított bért, mire a patkányfogó sípjával a városi gyermekeket bűvölte el, és csalta a föld alá. A gyerekek sokak szerint Erdélyben bukkantak fel, és az ő leszármazottaik az erdélyi százszok. A patkányfogó emlékét nemcsak a 16. századi festmény őrzi, szobra ma is Hameln egyik nevezetessége. A történet valósága és valótlanága vita tárgya volt, úgy vitatkoztak róla, mint arról, hogy a tyúk vagy a tojás volt-e előbb – írta a hamelni iskola tudós tanára a 17. század derekán több kiadást is megért művében. Munkáját olyan epigrammával zárta, amelyben mindenkinek megadta a magáét, mert ha a történet mese, akkor sok tudós férfi felült, ha viszont igaz, az isteni haragra példa, amit a polgároknak soha sem szabad elfelejteni.³³ Nem is felejtették. Oufle úr, francia regényhős, aki a 18. század elején – mint Don Quijote – saját olvasmányainak rabja lett, a furulyát mágikus eszköznek tekintette,

és a hamelni történet hallatára olyan borzalom fogta el, mintha maga is hallotta volna a gyermekeket elbűvölő hangokat, és mintha őt magát is több ezer mérföldre akarták volna vinni.³⁴ Hiába írták meg már a 18. század derekán, hogy Hamelntől félórányira a Siebenberge nevű hegy található, és innen gondolatban már valóban csak egy lépés Erdély, azaz: Siebenbürgen,³⁵ amikor egy művelt német társaságban a kísértetekről vitatkoztak, és a vélemények megoszlottak, akkor felugrott valaki, állítólag egy főpap,³⁶ aki egyértelműen a kísértetek mellett tette le a voksát, és véleménye nyomtatékosítására felolvasta Calmet híres művéből a hamelni esetről szóló részt.³⁷ A négy százsz lelkész viszont erről a hamelni történetről hallgatott, mintha szégyellték volna. Ugyanakkor a német képzeletvilágban élt a legtöbb hiedelem, ezek a később összegyűjtött százsz mesékben is hemzsegek. A 19. század második felében már a százsz folklorisztikai érdeklődés oly kiterjedt és eredményes volt, hogy míg Frazer a románokat csak kétszer említette munkájában, azt is százsz forrásból,³⁸ a százsz hiedelmek és szokások szép számmal szerepelnek a nagy frazeri műben, az *Aranyágban*.

A négy százsz pap viszont a babonák jelentős részét a korabeli irodalomból idézte meg. Schenker a babonák forrását és terjedésük okát azokban a könyvekben látta, amelyeket a házalók terjesztenek. És bár a százszok körében volt a legmagasabb az írni és olvasni tudók aránya, úgy tűnik, alapvetően németországi tapasztalatait idézte fel, amikor Faust csodáiról és a *Clavicula Salomonis*ról szöveg, a tündérmesék mérgező hatásáról és arról, hogy olvasmányaitól eltelve még pelyhedző állú „ifjú uracsaink” is „romantikus Rocinantéikat” nyergelik, hogy aztán Don Quijoteként a malmokkal lándzsát törjenek. A Walpurgis-éjszakáról is Németországban olvasható. Az *Alraun*ról való ismereteit is abból a 17. századdal kezdődő irodalomból merítette, amelyből később a Grimm testvérek.³⁹ Ez újabb keletű hiedelem,⁴⁰ nadragulyából, mandragórából faragott kis manó, amelyet úgy árultak, mint az akasztott ember spermájából származó mágikus erővel rendelkező lényt. A százsz népi képzeletvilágba talán nem is került be, mert későbbi alapos százsz gyűjtő koboldokról és mindenféle törpékről, manókról már tud a gyűjtő, de az *Alraun*ról viszont nem.⁴¹ De lehet, hogy tudott, csak nem akarta közzé tenni, amit megtudott. Ennek oka a szemérem, a szégyen. Ez a szégyen korjelenség. Kazinczy Ferenc például büszkén ecsetelte Aranka Györgynek, hogy a szabadkőműves „félíg pap, félíg katona,”⁴² aki úgy szabadítja meg az emberiséget a babonától, mint Perseus Andromédát.⁴³ Aztán amikor Hunyad megyében utazott, a fallikus szimbólumok megfajtását már nem akarta felfedni, még magának sem: „Házaik kapuja mellett egy hosszú rúdra csóvát szúrnak, valamely babonából, melyet szégyenlenék tudni.”⁴⁴ Amíg a Brukenenthal-féle anékét százsz papjai általában írtak a babonák miatti szégyenről, a két magyar pap már konkrétan megírta, hogy mit is szégyell leírni. Például: „Itt Fagarasban, ez előtt egy néhány esztendőkkkel, meghallja egy Nemes Leány, hogy akkor életben lévő testvérbátyja egy olyan nemes leányt akarna feleségül venni, aki nékie nem tetszenék; és hogy azt meggátolhassa (szégyelve irom ki ezt a példát, de ebből-is láthatni, mire mégyen az emberi babonás erőtelenség:) megmeztelenítvén azokat a tagjait, melyeket a természet szemérem alá rekesztett, azokat egy néhányszor meztelenen a tűzhelyhez verte, és azt mondotta, holmi babonás szókkal, hogy míg ő él, azt a nemes leányt az ő testvérbátyja, abban a házba, annak tűzhelyéhez bé ne hozza.”

Szégyen ide, szégyen oda, azért az ilyesmire gondolni talán nem is volt olyan rossz, legalábbis ma egyáltalán nem az. Annál rosszabb volt a pap helyzete, anyagilag jól állt, mindene megvolt, de a hívekkel csinján kellett bánni. Barbenius – egész élete és tizenégy évi papi szolgálata tapasztalataira hivatkozva – arra figyelmeztetett, hogy az anékét során a legnagyobb titokban kell eljárni, mert a nép nem hajlandó a papjának nyilatkozni. A titkolózás oka egyrészt általános: valamely mágikus eljárás erejét veszti, ha kívülálló

megtudja. Schenker azt is szóvá tette, hogy azt, aki tagadja a varázslást és a boszorkányokat, a nép boszorkánynak és varázslónak tartja. Vagy egyszerűen istentelen ellenségnek. Az 1790-es években – olvashatjuk egy 1802-ben Budán megjelent román könyvben – a bánági Belincről a főesperes kitoloncoltatta a kuruzslónőt, és kuruzslással szerzett javait elosztotta a szegények között, mire „az emberek” azt „kiabálták, hogy a főesperesünknek nincs törvénye és rosszabb, mint a török, mert nem tűri a kuruzslókat a faluban”.⁴⁵ De ha a pap maga is osztotta a hiedelmeket, veszélyes lehetett ő is, mert ha ördögöt üzött, már bekerült a mágikus küzdelmek világába – hiszen aki ördögöt képes üzni, az meg is idézheti. Ugyanakkor a babonás szokások szorosan összefonódtak a vallásos gyakorlattal, valóságos magánvallást alkottak, és ezt titkolták a pap előtt, akinek azért féltek a rosszállásától vagy az átkától. Például, nem árulhatták el – legfeljebb pénzért –, hogy *A Mi Atyánkat* rontó szándékkal el lehetett mondani visszafelé, egyes elemeit rontásra használni, de a rontás elhárítására is, és példájára javító imákat alkotni. Ezért Bayer babona-meghatározása találó: „A babona olyasfajta előítélet, vagy azáltal meghatározott előítélet, hogy olyan dolgokban nyilatkozik meg, amelyek a hittel és a vallással szorosabb kapcsolatban állnak, és bizonyos módon a vallással ellenkezik.” És mivel németül az *aber* „kicsinyítő szó, ezért *Aber-Glaube* egyszerű, érvénytelen hit, mint az *Aber-Witz*, nyomorúságosan fordított elméncség”: abszurditás. Jankovich Miklós, a neves műgyűjtő és történész oda jutott, hogy „felhítelnek (Superstitionának) nevezem a hitvallásban feleslegvaló hitet, a törvény és szükség felett lévő buzgóságot, az oly balvélekedéseket, mellyel valaki többet hisz, mintsem vallásának törvényeképpen hinni és tulajdonítani kellene”.⁴⁶ Sincsei egyébként nagy román történeti összefoglalójában azt is megírta, hogy apja 1701-ben vásárolt egy bűnbocsátó cédulát, és meghagyta, hogy halála után tegyék a mellére, úgy temessék el. A fiú azonban elutasította, mondván, „Isten kegyelmét nem lehet pénzen megváltani”.⁴⁷ Ezen legfeljebb megbotránkozhattak hívők, az egyszerű falusi pap viszont könnyen bűnbakká válhatott, még akkor is, ha nem csinált semmit: „A papoknak – jelentette Köpeczi – is az a szerencsétlenségek, hogy ha jégeső lesz, és kivált ha egyszerűen többször, valamelynek idejében, ki az előtt nem sokkal vitetett abba a helységbe, tehát mindenk azt kiáltozzák, hogy a papért verte el a jég a határt; veszett volna el, hogy soha ne láttuk volna!” És bár a nép a jó király mítoszában élt, még őt is okolhatták, mert – olvashatjuk ugyancsak Köpeczinél – „amely környékben a király megfordul, holott vagy soha, vagy régebbi király nem járt, azt a jégeső megrontja, mind a király nyomát tartván”.

A pap, ha szembeszállt a babonás hagyományokkal, eredményt hozó személyes példájával tudott hatni. Baló Benjámín az apósától hallotta, hogy az egyik fogarasi faluban a villámcsapás miatt kigyulladt házat „nem merték vízzel oltani, hanem tejes edényeket, és kenyeret hánytak fel, az égő épületre, s az oláh pap is ott babonázott; míg osztán, maga vízzel, oltani kezdte az ipom, s az oláhokat is néki riasztván, úgy csendesítették a tüzet”. Köpeczi is elmesélte, hogy a mohai román pap két hétre a templomban helyezett el egy olyan lányt, akit éjszaka rendszeresen felkeresett a kísértet, sokan még látták is „oda repülni”, de amikor ő, a református pap kérte a szemtanúkat, szóljanak, ha megint látják, többé már senki sem látta. Ami arra vall, hogy ha valaki nem is lép be a kommunikációs hiedelemkörbe, nem hisz a hiedelemlényekben, megrendítheti a bennük hívők hitét is. Schenkernek például sikerült lebeszélnie egy fiatal román nőt, hogy boszorkánypört indítson egy – állítólag – férjébe szerelmes magyar nő ellen, aki az ő lányomát felvette és megfűstölte. Barbenius viszont keserűen tette szóvá, hogy a papnak már semmi hatalma sincs a hívei fölött: csak tanácsadónak tekintik őt, és csak akkor fogadják meg a tanácsot, ha elképzeléseiknek megfelel. A tanítónak pedig egyenesen tartania kell a szülő bosszújától, ha szóvá teszi, hogy a gyermek nem jön iskolába, a szülő ugyanis saját gazdasági

érdekeit állítja előtérbe, nem is küldi, ha szüksége van otthon rá, így aztán a gyermek úgy nő fel, hogy nem tud Istenről, a vallásról, az uralkodóval és a felebaráttal szembeni kötelességeiről. Ezért fogad el oly könnyen igazságként mindent, még ami mégoly tisztátalan és gyermekes is. Csakhogy olykor „még maga a mai világ oly híres felvilágosodása [is] kedvez ezeknek az előítéleteknek”. A parasztok az istentiszteletet képzelődésnek tartják. Ugyanakkor a vallásgyakorlat kimerül a templomba járásban, és a vallás számukra nem más, mint *opus operatum*, szó szerint „cselekedett cselekedet”, azaz a vallásos aktus hatékony, ha avatott személy, mármint a pap viszi végbe, függetlenül attól, hogy a szertartás előtt vétkezett-e vagy sem. Mégis félelemben éltek. Főleg ha a pap is táplálta boszorkányhiedelmeiket, és „az estvéli gyűlésekben (:gúস্যásokban:) mese-beszédet” hallgattak, és aztán – mint ugyancsak Köpeczi írja – nem is merészelték kimenni a sötétben.

Nem kétséges, hogy a román Ioan Halmaghitól várnánk a legalaposabb beszámolót. Hiszen gondoljunk arra, hogy sok román pap maga is valósággal privilegizált mestere lett a rontó és javító mágiának, főleg a megátkozásnak. Az ankét résztvevői közül ketten is a román paphoz fordultak babonáért. Csakhogy ezek ortodoxok voltak, és nem görög katolikusok, mint Halmaghi. Ami a két felekezet papjainak műveltségét illeti, hatalmas a különbség. A görögkeleti ortodox papok Nagyszebenben hathétig tanultak teológiát, a görög katolikusok Balázsfalván évekig, sőt Rómában és Bécsben is megfordultak. A két felekezet hívei többségének vallásossága és hiedelemvilága azonos maradt. Az egyik nagy írástudó román fanarióta fejedelem, Nicolae Mavrocordat (1680–1730) hittársai vallását „a babonák labirintusának” nevezte.⁴⁸ Csakhogy – láttuk – ebbe nem lehetett könnyen belépni. Sőt, egy bizonyos műveltségi szint fölött Erdélyben sem lehetett megmaradni. A már említett Őncsei és szellemi társai Samuil Micu-Klein, Petru Maior, akik egyházi beszédekben keltek ki egy-egy babona ellen, a budai Egyetemi Nyomdánál vállaltak állást, Ion Budai-Deleanu pedig Lembergben, ahol már olyan tragikomikus eposzba foglalta a felvilágosodás nagy téziseit, amelyben önálló mitológiát teremtett meg a népi hiedelemvilág és a kereszténység egyes elemeiből. Senki a kortársak közül nem tudta így a folklórt a szépirodalomba beépíteni és a tudós kultúrával ötvözni. Antik istenek mintájára kialakított földöntúli lények szóltak be a földi halandók sorsába, akiket két részre osztott. Az egyik a felvilágosult uralkodó hadserege, amelyet a kanti kategorikus imperatívusz vezetett, a másik a saját babonáiban és hiedelmeiben élő tömeg, a cigányok, akik valójában a hagyományos világot modellnek tekintő csőcselék allegorikus figurái, és ez is lett a végzetük, önnönmaguk megreformálása anarchiába fulladt, míg a hadsereg „a szabadság vagy halál” jelszavával lázadt fel a sors ellen, és ezzel a harcok romantika és a nacionalizmus kora jelent meg a horizonton.⁴⁹

Kétségtelen, hogy a felvilágosodás emberei a népszokásokban és hagyományokban valami olyasféle ősi mozzanatokat kerestek és fedeztek fel, ami a nemzeti öntudatukat erősíthette. Székelyföldi helynevekhez és romokhoz hun hagyományt költöttek. Dimitrie Cantemir moldvai vajda a románok eredetéről értekezve a kolinda-refrénben – „Ler Aler Domnul” – Aurelianus császár emlékét fedezte fel.⁵⁰ És ezt a tudóskodó hiedelmet az utókor sokáig gondosan ápolta. A refrén eredete valójában: Aleluja.⁵¹ Érdekes, hogy Halmaghi nem utalt a római eredetűnek vélt vagy valós római hagyományokra, holott a görög katolikus papság a római eredet kultuszában nőtt fel, azt ápolta, és politikai érveként is használta, ha kellett. Nem hangsúlyozta a román nyelvben fellelhető latin eredetű szavak jelenlétét sem, mégis etimologizált, de rosszul. A hastífuszt „úgynevezett Kanálból szerzett betegség”-nek (*Morbus de in Truella*) nevezte, azon az alapon, hogy hastífusz románul *lingoare*, a *lingurică* pedig kanalat jelent, s a kanál latinul *truella*. Alighanem jobban ismerte Vergiliust, mint népe egy-egy szokásának a jelentését. Némi megbotrán-

kozással tette szóvá ugyanis, hogy „a pogányságból megtért keresztények, megvetve a vergiliusi jóslást, a jövendölésnek azt a fajtáját ítélik jobbnak, amelyet a Szentírás felhasználásával folytatnak”. (A vergiliusi jós a cumai Sibylla volt, aki a Trójából menekülő Aeneasnak megjósolta a római nagyságot, azt, hogy eljut a Tiberishez, és jövőt az alvilágban tudhatja meg, ahova el is kísérte, a testetlen árnyak és a majdani római hősök – és maga Augustus – társaságába.) Ugyanakkor Halmaghi csak sejtette, hogy valami babonás dolog lehet abban, hogy temetéskor a sír fölé egy tyúkot adnak át egymásnak, márpedig ennek a tyúknak fontos feladata volt, neki kellett a távozó lélek előtt az utat megtisztítania, hogy könnyebben távozhasson. A halott ugyanis még veszélyes lénynek számított: ha lelke nem nyugodhatott, visszatért és nem hagyta békén az élőket. A halotti tor és annak negyven nap, majd fél év múlva való megisméltése, a *pomana*, amikor a szegényeket is megvendégelték, éppen a rövid időre visszalátogató lélek megnyugtatására szolgált, arra, hogy végleg távozzék. Végül is mindenki jól járt, akinek jutott valami falat, viszont elég költséges volt, ezért az 1850-es években a neoabszolutista adminisztráció – az alattvalók adózóképességét féltve – a *pomana* szokásának betiltását fontolgatta, de a várható ellenállás miatt, elejtette a tervet, amelyet életidegen bürokraták eszeltek ki.

Viszont Halmaghi emberközelen élt a híveivel, legalábbis erre vall, ahogy a szerelmi bájitalok használata kapcsán olyan emberi drámákról számolt be, melyeket a rossz házasság vagy a házasságon kívüli szerelem okozott. Az viszont némi hiszékenységre utal, miszerint a királyi rendelet mérsékelte a boszorkányságba vetett hitet – talán egy-egy híve nyugtatta őt ezzel, de ki tudja, mit gondoltak. Ugyanakkor keserűen tette szóvá, milyen sokan vannak még olyan papok, akik népükkel egybeforrnak a babonázásban, „és őket a néptől nem különbözteti meg semmi, ha csak nem az olvasás, az éneklés és a szentségek kiszolgáltatásának ismerete”. Viszont, ha ezek leírták volna, amit tudtak, mennyivel többet tudnánk a néphiedelmekről...

Egyelőre marad az ankét. Ebben is két világ jelenik meg. Az értelmiségi és a népi, a kettőt a vallás kötötte össze, és egyben el is választotta, mert a teológia és a népi vallásosság szemben is álltak egymással. Az egyházi szakrális cselekedetek nélkül nem volt élet, de az ezeket mímelő, kiegészítő egyéni mágia nélkül sem. Talán nem véletlen, hogy az unitárius lelkész jelentése a legunalmasabb, tételes felsorolása egyes hiedelmeknek. (Ilyet többet is ismerünk.⁵²) Az unitárius vallásban a legkevesebb a szakrális cselekedet, alap-tétele: Egy az Isten. Ha pedig valaki rosszat tesz, azt jó cselekedettel jóvá teheti. Mindez nem jelenti, hogy a hívek nem osztottak volna különböző babonákat vagy hiedelmeket, de eleve kevésbé lehettek olyan fogékonyak, mint más felekezet hívei.

Az ankét anyagából az is kiderül, hogy egy erdélyi babonahívó egy napja nem sokban különbözött azon babonás napjától, amelyet a korabeli legismertebb német babonairtó könyv oly részletesen leírt, külön jelezve, hogy az illető fejét az öregek mindenféle mesékkel tömték tele.⁵³ A babonás ember állandó paranoiában él, még a paptól is félt. Köpeczitől tudjuk, hogy pappal találkozni rossz előjel lehetett. Olyannyira, hogy Binder ismert egy egyébként „értelmes embert”, aki útját a román pappal való találkozás miatt megszakította és hazaszaladt. (Jacob Bayer pedig arról tudott, hogy cigánnyal, koldussal kora reggel találkozni jó jel, nemesemberrel viszont rossz.) És vajon mit mondtak volna a babonások arról, hogy volt, aki a papot egyenesen pokolbeli szörnynek, „*talpă iadului*”-nak tartotta, olyan lénynek, aki rossz szellemek anyja, gonosz varázsló.⁵⁴ Ez a pap nyilván olyan lehetett, aki nem osztozott a néphiedelmekben és nem vállalta a kuruzsló szerepét. Beszélhetett akár a természetéről, az isteni szeretetről vagy Isten büntetéséről, a szenvedés tisztító erejéről, az ördög mesterkedéseiről⁵⁵ – a boszorkányokat nem kerülhette meg. A hívek pedig, akik hittek a boszorkányt távol tartó imáik erejében, nyilván úgy érezték,

hogy a boszorkányokban nem hívó pap kiszolgáltatta őket a rontó erőknek. A babonázás része a rontó erővel való állandó harc. Így volt ez már az idők kezdetétől. És így lesz még sokáig, hiába élcelt Schenker a vámpírtörténeteken, azzal fejezve be: „Nyugodj békében szegény vámpír!” Nem nyugszanak, Dracula újabb és újabb filmekben támad fel...

A babonák megbontják és biztosítják az élet normalitását. Ki tagadná a fehér mágia, a ráolvasás hatékonyságát? Más szóval, ki tagadná, a szuggesztió és az önszuggesztió hatékonyságát? Persze ennek is megvannak a határai. És a mesterei is, akik a bűbájló praktikáikat gondosan titokban tartották, hiszen pénzért csinálták. Egyébként, ha ingyen csinálná, nem is hinnének az ügyfelek az aktus hatékonyságában, mint ahogy ma is sokan hiszik, ha minél több pénzt adnak az orvosnak, annál hatékonyabb...

A babona legitimál. Például a lopást. A tolvaj – Köpeczi anyagában – olyan imát tudott, amely szerint Isten igazságosztó büntetését hajtja végre:

Szfuntule! Káre aj rindujit szel bátsz pe óm tsel peketósz; áretemnyi kále káre sze ma duke fore gressere la' ájá, pe tsine aj gind szel dáj in muná mjá: si ma gri'seste, sze pots iszprevi vojá tá.

+ Domne á'sute. + Domne mnyilujeste. + Domne á'sute.[⁵⁶]

Szentséges Uram! [vagy: Oh! Szent!] Aki úgy rendelted, hogy sújtsd a bűnös embert, mutasd meg nekem az utat, amely tévedés nélkül visz engem ahhoz, akit szándékos kezembe adni, és ügyelj rám, hogy véghez vihessem a Te akaratodat.

+ Uram segíts. + Uram irgalmazz. + Uram segíts.

A tolvaj – ilyen ima nélkül – retteghetett, hogy felfedik a kilétét, mert az ilyesminek is megvolt a technikája. Például a cseberbe nézés, a víz színén ugyanis megjelent a tolvaj arca, és az olyan tolvaj, aki hitt ebben, olykor el is árulta magát. A babonás szokás így a bűn és az igazságszolgáltatás eszköze. Stabilizál és destabilizál. Például a hamis eskü-technikája. Minden egyház okkal üldözte a hamis esküt, viszont egy kis praktikával sikerült kiiktatni a hamis esküből a hamisságot. Köpeczi példája: „A paraszt vagy kenyeret fog a kezibe, vagy a süvegét, és azzal esküszik meg, ha nem szereti a mátkáját: amint tudok olyan asszonyságot, ki az órájával esküdt meg. Ilyen bizonyágtétellel nagy kárt okozott.” De az is lehet, hogy nem mindenki, aki így járt el. Ugyancsak Köpeczi tájékoztat arról, hogy a hamisan esküvő „ha annyi szelet szívhat bé magába, hogy az esküvés alatt végig azt fuhatja ki, nem árt a hamisság, mert csak a szelet fűtta ki, nem esküdt lélekből.” Ismert gyakorlat. Az 1830-as években már a nyilvánosság elé is tárta valaki, hogy az eskütevő esküje letétele előtt egy kis sóhajtással kifújta a lelkét, és így hamis esküje nem terhelte lelke tisztaságát. (Eskü után pedig természetesen visszaszívta.)⁵⁷ Köpeczi a hamis esküvési technikák leírása mellett még azt is elárulta, hogy a „falusi előljárók, ha az adó feladásban és a dézsma ki jegyzésben nem kedveznek a népnek, és a csalárdságot kijelentik, igen nagy véték, a lelkit vészik ki akkor az embernek.” És nemcsak varázslattal. A székellyöldi Siklódon az 1840-es években a feljelentett atyafiak agyonnyomták a feljelentőt, méghozzá úgy, hogy beszorították a községházába, és némán mentek utána addig-addig, amíg ki nem lehelte a lelkét.⁵⁸ Az adócsalás nem csak anekdota. Ez biztosította a társadalmi egyensúlyt. Az adóköteles úrbéres összejárt az adócsalással, miként titkolja el adóköteles földjei egy részét, mintegy harmadát-felét, ugyanakkor a császárral, királlyal a földesurak ellen kereste a szövetséget, az uralkodó iránti hűséggel legitimálta a földesúri függés lazítását vagy megszüntetését célzó vágyait és törekvéseit. Az adócsalás nem szép, de a feketegazdaság is biztosítja a társadalmi egyensúlyt. Globálisan is. Fernand Braudel

szerint az anyagi kultúra világa háromemeletes: az egyenlítő a piacgazdaság, északon a kapitalizmus, délen a feketegazdaság virul⁵⁹ – nagy disznóság, de egyik sincs meg a másik nélkül, és mázzal vonja be a piacgazdaság mítosza vagy babonája.

Bayer fel is vetette azt a kérdést, amelyet a felvilágosodás több klasszikus alakja, hogy vajon meg lehet-e szabadítani a népet babonás előítéleteitől, és egyáltalán célszerű-e, ameddig még felvilágosulatlan? A válasza mindkét kérdésre egyértelmű igen. Természettannal és kísérletekkel el lehet úzni az agyrémeket, írja, de egyben emlékeztet a horatiusi bölcsességre: „Míg a hibát balgán kerülik, túlesnek a nyergen.” Ez a válasz az első kérdésre. A másodikra adott válaszban azt hangsúlyozta, hogy vannak olyan előítéletek, amelyek nem károsak, így például az, hogy a villámot Isten küldi. Ez a hiedelem erősíti az istenfélelmet, mert Istent úgy képzeleli, mint a „*Babau*”-t, ezt a hiedelemként, amely a szászoknál szörnyű erdei szellem, aki vagy a túlvilágról visszatérő vad vadászcsapat élén vágat, vagy csupán gyermekriogató házi kobold.⁶⁰

Munkánk tanulságainak az összegzése csak ismétlése lehet annak, hogy a babonák geneológiája maga a kulturális transzfer. Ez mindent elmond, és semmit. Mint az a kijelentés is, hogy az ember „homo religiosus” – hiszen hit által lettünk emberré. Mágia által. A kérdésre, hogy el lehet-e különíteni és miként az erdélyi népek hiedelmét, Makkai László a népi kultúrák közösségéről és különbözőségéről így válaszolt: „A kelet-európai népek folklórájának egyébként szép eredményeket felmutató kutatása során számos kísérlet történt az egyes etnikumok eredeti hitvilágának, alapvető kulturális sajátosságainak meghatározására, így erdélyi magyar (ezen belül székely), román és szász vonatkozásban is. Ezek a kísérletek eleve sikertelenségre vannak kárhoytatva, amennyiben a népi világszemlélet és az abból fakadó rítusok legősibb rétegének elkülönítéséről van szó, hiszen az a mágikus világkép és praktika, amely többek közt az erdélyi magyar, román és szász népi hiedelmeket jellemzi, jóval korábban jött létre, mint a mai etnikumok kialakulása, tehát mindegyiknél közös, csak megnyilatkozási formáiban mutat változatokat.”⁶¹

Így mélyen igaz, amit az 1770-es években a Havaselvén is évekig tartózkodó Sulzernek, a nagyszabeni szabadkőműves páholy tagjának a kijelentése: „A román babonák teljes története valamennyi nemzet babonáinak története lenne.”⁶² És ez fordítva is igaz. Viszont egyes formák között lehetnek különbségek, és éppen a tartalom azonossága könnyítette meg a transzfert. „Az oldó-kötő, gyógyító-rontó, termékenyítő-sorvasztó varázslatok – írja ugyancsak Makkai László – nemcsak mindegyik erdélyi népnél, hanem egész Euráziában lényegi egyezésben megtalálhatók, s csak a titokzatos erők és lények meg a velük való közlekedésben használt szavak és gesztusok különböznek népről népre. A türk eredetű magyar *boszorkány*, a szláv eredetű román *vrajitoară*, a német »Hexé«-nek megfelelő szász *Häch* éppúgy megfelelnek egymásnak, mint a türk eredetű magyar *sárkány*, az ősbalkáni eredetű román *balaur* vagy a német őshazából hozott szász *Drache*. Az őstörténetből eredő közös hiedelemkincshez azután az egymásnak átadott változatok is hozzájárultak, úgyhogy jelenlegi tudásunk és azt értelmező módszereink nem teszik lehetővé a három erdélyi népnek találkozásuk előtti hiedelemvilágát pontosan elkülöníteni.”⁶³ Mégis tesszük, geneologizálunk, de óvatosan!

Šincái nem egyszerűen azért fordított németből babonairtó könyvet, mert így egyszerűbb volt, hanem azért, mert számos babonás szokás összeurópai, például a vihárt elhárító harangozás, amelyet II. József tiltott. Bizonyos amulettek és varázsigék emberi érintkezések révén jártak be a világot. Íme, két példa. A legismertebb babona a talizmánként terjedő *Abracadabra*. Schenker csak annyit tud róla, hogy egy cédulára ráírják, és alája, hogy használ a láz ellen. Baló Bálint pedig csak annyit jegyzett meg, hogy háromszög alakú papírra írták, aztán jót nevettek azon, aki azt hitte, hogy láz ellen használható. Arról semmit nem árul el, miért írták háromszögbe; márpedig ennek megvan a maga logikája. A beteg úgy gyógyul (a betegség úgy

távozik), ahogy a betűk fogynak. Az önszuggestívó jó példája, ha a beteg beleéli magát, és mozgósítja a szervezet védekező mechanizmusait. A szó etimológiájáról kialakított képzetek ellentmondanak egymásnak. A legbiztosabb az, hogy a szó ismeretlen eredetű, vagy netán *Abraxasz*, a gnosztikusok által kitalált isten nevét élte tovább.⁶⁴ Arámi nyelvből származtatott változatát kétféleképpen is fordítják: „úgy teremtek, ahogy beszéltek”, vagy „úgy teremtek, mint a szó”. A héber változat: „úgy történt, amint mondatott”.⁶⁵ Másik olvasat: „halálos legyen a te villámcsapásod”.⁶⁶ Úgy látszik, minden lehet, akár az is, hogy értelmetlen szó, amely a görög ábécé mágikus használatának eredménye, az első négy betű – α - β - γ - δ – kiejtésének torzítása révén született.⁶⁷ Tény, hogy írásban a 3. századi római világban bukkant fel a varázsigé. Kontinensünk nyugati részén a középkorban éltek vele, a 17. század végén már Angliában is említik.⁶⁸ Száz év múlva Fogarason és Segesvárt is.

A B R A C A D A B R A
 A B R A C A D A B R
 A B R A C A D A B
 A B R A C A D A
 A B R A C A D
 A B R A C A
 A B R A C
 A B R A
 A B R
 A B
 A

A másik legismertebb amulett a Sator-négyszög, első ismert példányát Pompejiben fedezték fel:

S A T O R
A R E P O
T E N E T
O P E R A
R O T A S

Ezt kis cédulára írták fel, és nyakba akasztották. Még értelme is van: „A magvető Arepo fáradtsággal tartja a kerekeket”, vagyis az ekéjét. Jelentése is lehet: mivel vízszintesen és függőlegesen is olvasható, a gonosz nem tud behatolni. Nyugaton a szülés megkönnyítésére és szerelmi bájlásra szolgált.⁶⁹ A balkáni románok körében veszett kutya harapásának gyógyítására is használták.⁷⁰ II. Józsefet is izgatta, mert azt a szép kötésű kódexet, amelyben ez a formula megtalálható, és mely kötetet egy „gyanús egyéntől” koboztak el, maga is megtekintette, majd a prágai egyetemi könyvtárnak adta.⁷¹ A Brukenthal-féle babonagyűjteményben kétszer is előfordul. Baló Bálint azt írta le, amit másoktól hallott vagy valahol olvasott: „*Abracadabra. Sator. Arebo. Tenet. Obera. Rotas. Chunrat. Cara. Serite. Abrac. Aman. Gibel. Got. Irioni. Khiriori.* [Ezeket cédulákra írják.] És amelyekkel, a helyekből kiment s megromlott Tagokat szokták boszorkányosan gyógyítani, minéműek ezek az értelem nélkül való szók: *Matas. Denatas. Daries. Dardaries. Araries.* s. a. t. Mely balgatag szónak, némely elmés emberek, magyarázatokat is kívánnak adni, de kevés előmenetellel; mert ezeket, magok is a boszorkányosok, nem hihetjük, hogy ért-

hetnék. Elég az, hogy ezeknél fogva, gyakorolják babonás boszorkánykodásokat.” Schenkernél a formula – *Sator arepo, tenet operas rotas* – már helyesen fordul elő, és azt is tudatta, hogy még a legflegmatikusabb olvasónak sem tetszhetnek a belőle képzett anagrammák. Nem is sorolja fel őket, annyira undorítónak tartotta. De számunkra érdekesekek, mert minden igényt kielégítenek, az ördög távol tartásától az ördög megidézéséig:

O PATER, ORES, PRO AETATE NOSTRA (*Ó, Atya, imádkozz korunkért!*)
 ORA, OPERARE, OSTENTA TE, PASTOR (*Imádkozz, dolgozz és mutasd magad, pásztor!*)

RETRO SATANA, TOTO OPERE ASPER (*Hátrálj, sátán, te kegyetlen minden munkában!*)

SATAN, TER ORO TE, OPERA PRAESTO (*Sátán, háromszor kérlek, dolgozz hamar!*)⁷²

Csakhogy a geneológia ördöge enélkül sem alszik. A farkasemberben – prikolicsban – való hitet a románoknak tulajdonította Schenker, ugyanakkor gyermekkori élménye volt az a monda, mely szerint egy gonosztevő lelke negyven napig egy farkasba költözött és mindenkit rémülettel töltött el, aztán kiderült: az egész hazugság. A farkasember első formája: a görög λυκάνθρωπος (lykántroposz). Alighanem Németországban hódította a legnagyobb teret. Oroszországban is német szóval jelölik Вервольф (Werwolf), és fordult farkasnak fordítják magyarra. Azóta megszeldült. Gondoljunk Christian Morgenstern *Vérfarkasára*, akinek a története jól példázza, hogy milyen reménytelen a babonák geneológiájának a felállítása. Ez a vérfarkas halála után farkassá változott ember, farkasember, csak a magyar fordításban lett vérfarkas. Karinthy Frigyes csalafinta fordítói leleménye, mert a Werwolfban hajdan a Wer embert jelentett, míg ma mindenki a személyes névmást – aki – látja. Nos, ez a vérfarkas éjszaka felkeresi az iskolamester sírját, és megkéri: ragozza őt el. El is kezdte:

„vérfarkas” – szól a nyájias hulla –,
 „vére-farkasé” – így sorolja –,
 „vérnek-farkasnak; azután
 vért-farkast – kész a tudomány.”

Amikor a vérfarkas a folytatást kérte többes számban:

... a mester bevallotta,
 hogy annak hírét se hallotta.
 Mert farkasoknak van soka,
 de többes számban „vér” soha.

Könnye hullt a farkas szemének –
 mégis, családja volt szegénynek!
 De nem volt nyelvész, hát legott
 köszönettel elkullogott.⁷³

Devecseri Gábor fordítása

Mit csináljon a néphiedelmekkel foglalkozó tudós, mielőtt ő maga is elkullogna? Görge a követ, mint ahogy Sziszfusz görgette a követ, miközben őt – Camus szavaival – „boldognak kell elképzelnünk”.⁷⁴

JEGYZETEK

- * A jelen dolgozat a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság „Geneológia és kulturális transzfer” témakörében 2016-os gyulafehérvári ülészsza-ka számára készített előadás bővebb változata.
- 1 Henri H. Stahl: *Eseuri critice*. București: Editura Minerva, 1983. (Magyar válogatás Stahl munkáiból Henri H. Stahl: *A régi román falu és öröksége*. A bevezetést írta, válogatta és jegyzetelte Miskolczy Ambrus. Az utószót írta Rostás Zoltán. Budapest: ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1992.)
- 2 Stahl: *Eseuri*, 216.
- 3 Uo., 223.
- 4 Ezek a magyar körlevél szerint a következők: Baló Bálint (Fogarás), Keresztesi Mátyás (Kézdivásárhely), Kocsis Sámuel (Sepsiszentgyörgy), Incze Mihály (Alsócernáton), Bakcsi László (Alsórákos), Kászoni Sámuel (Székelyudvarhely), Józsa Sámuel (Farcád), Arday Sámuel (Agyagfalva), Benkő Sámuel (Bögöz), Köpeczi Bodos Sámuel (Kóbor). A német körlevél szerint Georg Draudt (Feketehalom), Samuel Barbenius (Sárkány); Paul Roth (Szászhermány); Johann Roth (Vidombák); Jacob Bayer (Kaca), Johann Gottfried Schenker (Segesvár), Michael Binder (Szászkeresztúr), Johann Deubler (Fogarás), Ioan Halmaghi (Fogarás). A székelykeresztúri Bodor János nem szerepel az iraton, mégis küldhettek neki, mert ő választott, egyike a nyolc válaszolónak. Az anekdota anyaga *FELVILÁGOSODÁS ÉS BABONASÁG (ERDÉLYI NÉPHIEDELEM-GYŰJTÉS 1789–90-BEN)* Baló Bálint, Samuel Barbenius, Jacob Bayer, Michael Binder, Bodor János, Ioan Halmaghi, Köpetzi Bodos Sámuel, Johann Gottfried Schenker válasza *Michael von Brukenthal körkérésére* című munkában jelenik meg, az idézetek innen vannak, ezért külön nem tüntetem fel őket.
- 5 Emil Sigerus: *Vom alten Hermannstadt II*. Hermannstadt: J. Drotleff, 1923, 41.
- 6 Barbenius jelentése kisebb kihagyásokkal, stiláris módosításokkal és az archaikus formák (vor helyett für) modernizálásával jelent meg a brassói német újság melléklapjában: *Blätter für Geist*, 1857, jún. 17. – júl. 15. 24–28. sz.
- 7 Josef Haltrich: *Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen*. Wien: C. Graeser, 1885, 260., 264., 268.
- 8 Ion Drăgoescu: Un „chestionar etnografic” din anul 1789. *Revista de etnografie și folclor*, 1965, 5. sz. 537–540.
- 9 [Franz Joseph Schmid:] *Und der Satz: Teufliche Magie existiert, besteht noch*. Augsburg: Bey Johann Nepomuk Styx, 1791, XXII. (Münchener Digitalisierungszentrum).
- 10 David Prodan: *Răscoala lui Horea. I*. București: Editura științifică și enciclopedică, 1984, 614–616.
- 11 Prodan: *Răscoala, II*. 1984, 244., 386., 454., 457.
- 12 Emil Sigerus: *Vom alten Hermannstadt. II*. Hermannstadt: J. Drotleff, 1923. 41.
- 13 Sibiu, Arhivele Naționale, Qq 1-4. 241. Michael Brukenthal levele Samuel Brukenthalnak, Déva, 1785. dec. 4.
- 14 Sibiu, Arhivele Statului, A 6-8, 160.
- 15 Friedrich Teutsch: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen II*. Hermannstadt: Krafft, 1922, 245.
- 16 Sibiu, Arhivele Statului, CD 1-51. 161.
- 17 Hajdu Lajos: Büntetés és büntetésévrehajtás Erdélyben (valamint a Partiumban) a jozefinista büntetőjogi reformok előtti években, *Levéltári Közlemények*, 1989. LX: 2. sz. 285–285.
- 18 Cluj, Arhivele Naționale, Familia Bánffy, 1216. 44.
- 19 Kömlei János: *Szükségből segítő könyv német nyelvből magyarra fordítva és Magyar országra alkalmaztatva Kömlei János által*. Pest: Eggenberger, 1822, VII. 418.
- 20 Robert Darnton: *George Washington's False Teeth*. New York: W. W. Norton & Company, 2003. 5.
- 21 Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest: Akadémiai Kiadó, 1955, 113.
- 22 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 77. Proiectum Instituti seu Societatis Slavo-Bohemicae inter Slavos in Hungaria erigendae. 13. Novembris 1793. calamo Georgii Ribay delineatum. 32–33.
- 23 Gheorghe Șincai: *Învățătură firească spre surparea superstițiilor norodului*. București: Editura Științifică, 1964.
- 24 Daniel Barbu: *Etica ortodoxă și «spiritul» românesc. Firea românilor*. Coord. Daniel Barbu. București: Nemira, 92.
- 25 Josephus Carolus Eder: *Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transsilvaniae sub regibus Arpadianae et mixtae propaginis. Additis decem excursibus ceu prolegomnis historiae sub principibus Transsilvaniae*. Cibinium, 1803. 276. OSZKK, Quart. Lat. 10. 58.
- 27 August Ferdinand Lueder: *Einleitung in die Staatskunde I*. Leipzig: Crusius, 1792, 228., 229.
- 28 Gheorghe Șincai: *Cronica românilor și a mai multor neamuri. III*. București: Minerva, 1969, 257. [1853]
- 29 2208.
- 30 Hankiss Eelemér – Makkai László: *Anglia az újkor küszöbén*. Budapest: Gondolat, 1965, 123.
- 31 Hugh R. Trevor-Roper: Der europäische Hexenwahn des 16. und 17. Jahrhunderts. *Die Hexen der Neuzeit*. Hg. Claudia Honegger. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978, 191.
- 32 Erre a hamelni történetre még visszatérünk a száz lelkészek jelentéseinek bemutatása során.
- 33 Samuel Erich: *Exodus Hamelensis*. Hannover: Grimm, 1661, 115–116: Exodus Hamaliae, puerum si fabula, doctis / Turpiter imposuit fabula dicta viris: / Sin minus, Exemplum gravis est divinitus

- irae, / Quod cives nunquam dememinisse decet.
- 34 Laurent Bordelon: *L'histoire des imaginations extravagantes de Monsieur Oufle causées par la lecture des livres qui traitent de la magie, du grimoire... II.* Amsterdam E. Roger, P. Humbert, P. de Coup et les frères Chatelain, 1710, 117.
- 35 C. F. Fein: *Die entlarvete Fabel vom Ausgange der Hamelschen Kinder.* Hannover: Richter, 1749, 10.
- 36 Mayer, Andreas Ulrich 1768: Abhandlung des Daseyns der Gespenster, nebst einem Anhang vom Vampyrismus. (Enthält: Swieten, G. van: Vampyrismus: Rezension.) *Allgemeine deutsche Bibliothek XI.* Berlin: Stettin, 269–271. <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/adb/adb.htm> (2015-02-01). *Allgemeine deutsche Bibliothek, XI.* Berlin: Stettin, 1770, 271. <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/adb/adb.htm> (2015-02-01).
- 37 Mayer: *Abhandlung*, 1768, 129–133.
- 38 Gheorghe Pavelescu: *Cercetări asupra magiei la Români din Munții Apuseni.* București: Institutul social român – Institutul de cercetări sociale al României, 1945, 11.
- 39 Brüder Grimm: *Deutsche Sagen. I.* Berlin: Propyläen, 1816, 135.
- 40 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I.* Bächtold-Stäubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard (Hrsg.) 1927, 318.; Harmening: *Wörterbuch*, 2009, 34.
- 41 Josef Haltrich: *Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen.* Wien: C. Graeser, 1885, 256.
- 42 Váczy János: *Kazinczy Ferencz és kora I.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1915, 112.
- 43 *Kazinczy Ferenc levelezése II.* Szerk. Váczy János. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1892, 51.
- 44 *Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek I.* Kolozsvár: Minerva, 1944, 165.
- 45 *Școala Ardeleană I.* Szerk. Florea Fugariu. București: Minerva, 1970, 562.
- 46 OSZKK, Quart. Hung. 4095/I. Jankovich Miklós tudományos értekezései, 266.
- 47 Gheorghe Șincai: *Cronica românilor și a mai multor neamuri. III.* București: Minerva, 1969, 257. [1853]
- 48 Barbu 70.
- 49 Miskolczy Ambrus: *Eposz és történelem. A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban.* Budapest: Lucidus, 2008.
- 50 Dimitrie Cantemir: *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor.* București: C. Göbl, 1901, 217.
- 51 Alexandru Rosetti: *Colindele religioase la români.* București: C. Göbl, 1920, 24–32.
- 52 Miskolczy Ambrus: „Bába lelte Babonák.” *Egyháztörténeti Szemle*, 2015. 1. sz. 132–141.
- 53 Heinrich Ludwig Fischer – Johann Georg Friedrich Jacobi: *Das Buch vom Aberglauben, Mißbrauch, und falschen Wahn.* [Leipzig]: Verlag. des Unterricht-, Noth- und Hülfsbüchlein, 1790, 261–265.
- 54 Pavelescu: *Cercetări*, 1945, 23.
- 55 Jeanne Favret-Saada: *Les mots, la mort, les sorts.* Paris: Gallimard, 1977, 22.
- 56 Mai helyesírással: Sfântule! Care ai rânduit să-l bați pe om cel păcătos; arată mie calea care să mă ducă fără greșire la ăia pe cine ai gând să-l dai în mâna mea și mă grijești, să pot isprăvi voia ta. + Doamne ajute. + Doamne miluește. + Domne ajute.
- 57 Ponori Thewrewk József: *Honbarát.* Pozsony: Belnay Örökösei, 1834, 106.
- 58 Pálffy János: *Erdélyi és magyarországi urak I.* Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh, 1939, 44.
- 59 *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel.* Paris, 1986. 94.
- 60 Heinrich Wislocki: *Volks Glaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen.* Berlin: E. Felber, 1893, 24.
- 61 Makkai László: Középkori művelődés Erdélyben. *Erdély története. I.* Szerk. Köpeczi Béla – Makkai László. Budapest: Akadémiai, 1988, 367.
- 62 Franz Joseph Sulzer: *Geschichte des transalpinischen Daciens. II.* Wien: Gräffer, 1781-82, II. 339.
- 63 Makkai László: Középkori művelődés, 369.
- 64 Ditte Bandini – Giovanni Bandini: *Babonák lexikona.* Budapest: Athenaeum, 2000, 8.; Dieter Harmening: *Wörterbuch des Aberglaubens.* Stuttgart: Reclam, 2009, 23.
- 65 *Abracadabra.* <http://en.wikipedia.org/wiki/Abracadabra> (2015-05-12).
- 66 Éloïse Mozzani: *Le livre des superstitions.* Paris: R. Laffont, 1995, 7.
- 67 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I.* Szerk. Eduard Hoffmann-Krayer – Hanns Bächtold-Stäubli. Berlin – Leipzig: De Gruyter, 1927, 96.
- 68 Steve Roud: *The Penguin Guide to the Superstition of Britain and England.* London: Penguin, 2003, 1.
- 69 Richard Kieckhefer: *Magic in the Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 78.
- 70 I.-Aurel Candrea: *Folclorul medical român comparat.* Iași: Polirom, 1999, 424.
- 71 Bandini: *Babona*, 2000, 18.
- 72 *Sator-négyzet.* <http://hu.wikipedia.org/wiki/Sator-n%C3%A9gyzet>.
- 73 »Der Werwolf« – sprach der gute Mann, »des Weswolfs, Genitiv sodann, dem Wemwolf, Dativ, wie man's nennt, den Wenwolf, – damit hat's ein End.« [...]
- Der Dorfschulmeister aber mußte gestehn, daß er von ihr nichts wußte. Zwar Wölfe gab's in großer Schar, doch „Wer“ gab's nur im Singular.
- Der Wolf erhob sich tränenblind – er hatte ja doch Weib und Kind! Doch da er kein Gelehrter eben, so schied er dankend und ergeben.
- 74 Miskolczy Ambrus: Albert Camus újrafelfedezése? Széljegyzetek Michel Onfray: *L'ordre libertaire. La vie philosophique d'Albert Camus* (Paris, Flammarion, 2012) művéhez. *Valóság*, 2016. 59. évf. 3. sz. 79–102.